

Zdeňka Hladká a kolektiv

Soukromá korespondence jako lingvistický pramen

Masarykova univerzita
Brno 2013

Zdeňka Hladká a kolektiv

Soukromá korespondence jako lingvistický pramen

Masarykova univerzita
Brno 2013

Práce vznikla a byla vydána v rámci projektu podporovaného Grantovou agenturou ČR (č. 406/10/0823 Soukromá korespondence 20. století. Rozšíření korpusových zdrojů, nové možnosti lingvistického využití). Kapitoly 6 a 7 byly napsány s podporou projektů GA ČR (č. 406/12/0691, č. 406/12/1829).

Autorský kolektiv:

Zdeňka HLADKÁ (vedoucí autorského kolektivu)

Robert ADAM

Dana HLAVÁČKOVÁ

Jana HOFFMANNOVÁ

Jaroslava JANÁČKOVÁ

Alena MACUROVÁ

Jana MACHALOVÁ

František MARTÍNEK

Marek NEKULA

Klára OSOLSOBĚ

Lucie RYCHNOVSKÁ

Redakční a ediční úpravy:

Zdeňka HLADKÁ a Petr MALČÍK

Recenzenti:

prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

© 2013 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7554-2 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6140-8 (brožovaná vazba)

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-6140-2013

Předmluva

Od konce 90. let 20. století se v Ústavu českého jazyka na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně zabýváme shromažďováním a korpusovým zpracováním textů soukromé korespondence. K výsledkům tohoto úsilí patří např. soubor dopisů z přelomu 20. a 21. století, který se pod označením KSK-dopisy stal v roce 2006 součástí Českého národního korpusu. V současné době připravujeme ke zveřejnění korpus, který pokryje vývoj českého dopisu v průběhu celého 20. století.

Naším cílem je představit osobní korespondenci především jako jedinečný zdroj informací využitelných pro lingvistický výzkum. Osobní dopisy jsou přitažlivé mj. pestrostí zastoupených idiolektů, prezentací spontánního, neformálního, emocionalitou a kreativitou prostoupeného jazykového projevu i přítomností řady charakteristických kontrastů epistolárního stylu, k nimž patří zejména střet mluvenosti s psaností a individuálností s konvenčností.

O vzrůstajícím zájmu současné české lingvistiky o korespondenční texty svědčí mj. zvyšující se podíl lingvistů na aktivitách spjatých s vydáváním korespondence významných osobností (o některých referuje tato publikace) a také konání řady pracovních setkání, konferencí a kolokvií věnovaných lingvisticky orientované analýze soukromých dopisů. Patřilo k nim i kolokvium *Korespondenční texty a jejich lingvistické využití*, které se uskutečnilo v listopadu 2011 na Filozofické fakultě MU v Brně. Pod dojmem smysluplné výměny zkušeností na tomto setkání jsem v následujícím roce oslovila několik lingvistů, kteří se dlouhodoběji věnují zpracování epistolárních textů a vnášejí do této oblasti nové metodické přístupy, zda by byli ochotni podílet se na publikaci, která by se pokusila představit soukromé dopisy jako cenný pramen pro jazyková zkoumání, naznačila témata, k jejichž studiu poskytují právě dopisy vhodné materiálové východisko, a především přiblížila metodické možnosti práce s korespondenčními texty. Výsledkem společné snahy je tato monografie.

Protože práce vznikla v rámci projektu *Soukromá korespondence 20. století. Rozšíření korpusových zdrojů, nové možnosti lingvistického využití* (podporovaného Grantovou agenturou ČR), věnuje se v první části korpusovému zpracování soukromé korespondence. Vstupní kapitola *Korpusové zpracování soukromé korespondence v ÚČJ FF MU v Brně* (Zdeňka Hladká) popisuje historii vzniku a metodiku tvorby KSK-dopisy, reflektuje pozitivní i negativní zkušenosti spjaté s jeho užíváním a informuje též o přípravě dalších korpusů utvářených podle stejného modelu. Naznačeny jsou i směry dosavadního lingvistického výzkumu textů soukromé korespondence prováděného v Ústavu českého jazyka na FF MU.

Kapitola *Korpusové zpracování korespondenčních textů: morfologické značkování* (Dana Hlaváčková) se detailně zabývá částí technického pozadí při zpracování KSK-dopisy. Na případu morfologického značkování ukazuje konkrétní i obecné problémy lemmatizace a tagování korpusů obsahujících mluvenostní substandardní jevy.

Další dvě kapitoly prezentují KSK-dopisy jako zdroj jinde obtížně zjistitelných informací o jazykovém úzu a především jako nástroj umožňující pracovat s objektivními a reprezentativními kvantitativními daty. Kapitola *Hypokoristika z rodných jmen v Korpusu soukromé korespondence* (Jana Machalová – Klára Osolobě) se věnuje slovotvorné analýze souboru cca 1 000 hypokoristik z rodných jmen zastupujících cca 7 000 výskytů těchto specifických proprií v KSK-dopisy. Analýza podává relativně komplexní přehled o slovotvorných formantech i slovotvorných postupech, které se v současné době uplatňují při derivaci českých hypokoristik, a přináší též frekvenčními údaji podložené informace o jejich produktivitě. Zabývá se i porovnáním kladů a záporů dat získaných z korpusových a nekorpusových zdrojů.

Kapitola *Teritoriálně a sociálně podmíněné difference v jazyce soukromé korespondence* (Zdeňka Hladká) navazuje na předchozí autorčiny práce věnované působení teritoriálních a sociálních determinantů na jazyk korespondenčních textů. Všímá si soukromých dopisů jako cenného materiálu pro poznání dynamiky vztahu mezi spisovnou podobou národního jazyka a jeho nespisovnými

varietami. Vzhledem k cílům publikace detailně prezentuje i některé metodické postupy kvantitativně orientované analýzy.

K příkladům zpracování materiálu KSK-dopisy jsou ve druhé části práce připojeny ukázky lingvistické reflexe starších korespondenčních textů, reprezentovaných zde dopisy Bedřicha Smetany a Boženy Němcové. Korespondence 19. století, nazývaného též stoletím dopisu, se oprávněně a dlouhodobě těší edičnímu a analytickému zájmu celé řady badatelů. Tato publikace nastiňuje některé novější přístupy k jejímu lingvistickému „uchopení“. Kapitola *Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům* (Marek Nekula – Lucie Rychnovská), vycházející z širší spolupráce obou autorů na komplexní jazykové analýze Smetanovy korespondence, prezentuje v první řadě užití sociolingvistické metody jazykových biografií. Jazyková biografie Bedřicha Smetany jako průměrného dobového mluvčího češtiny je rekonstruována z jeho korespondence a jiných zdrojů se zvláštním zřetelem k volbě a střídání jazykových kódů. Tento přístup je ve druhé části kapitoly komplementárně doplněn detailním rozбором konkrétních morfologických jevů Smetanovy češtiny opírajícím se o korpusové zpracování Smetanovy korespondence. Propojení výsledků obou přístupů přispívá k poznání dobové jazykové situace i normy češtiny.

Kapitola *Dopisy jako výzva (Jazykovědný výzkum korespondence Boženy Němcové)* (Robert Adam – Jaroslava Janáčková – Alena Macurová – František Martínek) podává přehled edičních i analytických aktivit badatelské skupiny, která edičně připravila rozsáhlou publikaci Němcová, Božena: *Korespondence I–IV* (2003, 2004, 2006, 2007) a v současné době připravuje edici korespondence Karla Havlíčka Borovského. Připomenuty jsou především metody i výsledky komunikační analýzy a interpretace korespondence Boženy Němcové. Pozornost je věnována též odrazu jazykových kontaktů v korespondenci Boženy Němcové a jazykovému charakteru dopisů jejich epistolárních partnerů.

Závěrečná kapitola *Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem* (Jana Hoffmannová) připojuje k prezentovaným analýzám korespondenčních textů tradiční přístup stylistický,

obohacený o aspekty pragmalingvistické. Předkládá teoretický rámcový pohled na dopisový žánr, prostřednictvím analýzy korespondence významných kulturních osobností 19. a 20. století (Jana Nerudy, Karla Čapka) reflektuje problematiku zdvořilosti a v návaznosti na polskou pragmalingvistiku sleduje kategorii tzv. teplotury.

Druhá část závěrečné kapitoly se věnuje syntaktickému rozboru mluvenostních rysů soukromých dopisů mládeže obsažených v KSK-dopisy. Výklad se vrací k materii, jíž byla věnována první polovina publikace, i k tématu využití osobních dopisů pro poznání uzuálních jazykových jevů. Symbolicky se tak uzavírá kruh dílčího nahlédnutí do metodicky bohaté současné lingvistické reflexe korespondenčních textů.

Ráda bych poděkovala všem, kdo přijali účast na této publikaci, a také paní profesorce Marii Krčmové a panu profesorovi Františku Čermákovi za přátelskou vstřícnost, s níž se věnovali recenznímu jejímu posouzení. Zvláštní poděkování patří magistru Petru Malčíkovi za trpělivost při ediční přípravě textu.

Zdeňka Hladká

Korpusové zpracování soukromé korespondence v ÚČJ FF MU v Brně

Tvorba korpusu KSK-dopisy; lingvistické využití
korespondenčních textů

Zdeňka Hladká

klíčová slova: Korpus soukromé korespondence (KSK-dopisy), morfologické a sociolingvistické značkování korpusu, lingvistické využití soukromé korespondence

1. Úvod

Dopis jako prostředek sdělování informací a udržování kontaktu mezi prostorově vzdálenými účastníky komunikace provází člověka od vzniku písma. Jeho podstatu zásadním způsobem neovlivnily ani měnící se materiální podmínky, ani vývoj kulturních a sociálních potřeb společnosti, dokonce ani modifikace techniky psaní či předávání korespondenčních textů. V závislosti na těchto proměnách se pouze utvářely specifické koncepty dopisů [NICKISCH 2003: 64]. Nový koncept písemné komunikace na dálku se formuje i v době nástupu elektronických médií. Právě v tomto přelomovém období jsme se v Ústavu českého jazyka na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně začali zajímat o mizející tradiční ručně psaný dopis s cílem zachytit a zmapovat jeho pravděpodobně poslední vývojovou fázi.

Motivem pro korpusové zpracování korespondenčních textů byla jednak snaha o vytvoření veřejně přístupného zdroje pro studium tohoto lingvisticky zajímavého materiálu, jednak dlouhodobější spolupráce s Ústavem Českého národního korpusu (srov. např. v Brně vytvořený Brněnský mluvený korpus, který se stal součástí Českého národního korpusu v roce 2002). Za bezprostřední impuls pro vytvoření korpusu osobních dopisů lze považo-

vat povzdech ředitele ÚČNK Františka Čermáka, že některé typy textů, např. dopisy ze soukromé komunikační sféry, nebude možno pro ČNK pravděpodobně nikdy získat. Tento skeptický názor jsme se společně se studenty bohemistiky FF MU v Brně pokusili vyvrátit. Výsledkem byl Korpus soukromé korespondence, který se v roce 2006 stal samostatnou součástí Českého národního korpusu (KSK-dopisy). Následující text v krátkosti rekapituluje zkušenosti s tvorbou i užíváním KSK-dopisy a představuje i některé další aktivity spojené se zpracováním soukromých dopisů v ÚČJ FF MU.

2. Korpus soukromé korespondence (KSK-dopisy)

Sběrem a jazykovou analýzou přátelských, rodinných a partnerských ručně psaných dopisů se v Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity zabýváme od konce 90. let 20. století. Okrajově se věnujeme i e-mailům a SMS jako částečně nástupnickým formám tradičního dopisu. Zaměřujeme se pouze na osobní korespondenci řadových pisatelů, již lze považovat za jedinečný materiálový zdroj pro lingvistický výzkum, především pro víceaspektové studium jazykového úzu.

Od konce 90. let jsme v ÚČJ FF MU začali budovat archiv – nejprve zcela současný – osobní korespondence. Vytvářeli jsme metodiku sběru, archivace a elektronického přepisu ručně psaných dopisů, ve spolupráci s kolegy z Fakulty informatiky Masarykovy univerzity jsme sestavili i první zkušební korpus (pod manažerem GCQP) obsahující 500 dokumentů. Už v něm jsme použili základní sociolingvistické značkování a poprvé v české korpusové lingvistice jsme zavedli též značkování teritoriální a nářeční příslušnosti pisatele. (Metodiku teritoriální a nářeční anotace v následujících letech převzal ČNK při tvorbě korpusů mluvené češtiny řady ORAL.)

Důležité byly především roky 2003–5, během nichž jsme v rámci projektu podporovaného Grantovou agenturou České republiky (č. 405/03/0248) podstatně rozšířili archiv soukromé korespondence

a vytvořili z jeho materiálu reprezentativní elektronicky zpracovaný soubor soukromých dopisů, e-mailů a SMS z let 1990–2005, tedy z období, kdy tradiční korespondenci začala nahrazovat komunikace využívající elektronická média. Soubor byl zveřejněn na dvou CD provázejících publikaci, která naznačila i některé možnosti lingvistického využití korespondenčních textů [HLADKÁ a kol. 2005]. Práce přinášela především korpusové zpracování 2 000 tradičních dopisů (942 573 pozic, 758 513 token; tato část se v r. 2006 pod označením KSK-dopisy¹ stala samostatnou složkou ČNK), dále korpusové zpracování 1 000 e-mailů (223 672 pozic, 184 084 token) a jako přídavek nekorpusově zpracovaný komplet cca 2 000 SMS. Výběr dopisů a e-mailů zachovával podmínku různosti pisatelů, tzn. korpusy reprezentovaly celkem 3 000 různých idiolektů. Vedle korpusového zpracování zaznamenávala uvedená práce na doprovodných CD plné textové podoby všech dopisů a e-mailů a fotokopie originálů ručně psaných dopisů, které přibližovaly ty stránky výchozího textu, jež nelze postihnout přepisem.

Korpusové zpracování korespondence bylo opatřeno detailním sociolingvistickým a nářečním značkováním (přinášejícím u všech dokumentů kromě údaje o roku napsání dopisu a vztahu mezi účastníky korespondenčního styku také informace o pohlaví, věku a vzdělání pisatele i adresáta, údaj o lokalitě, která nejvýrazněji ovlivnila pisatelův idiolekt, a nářeční zařazení této lokality). Speciálně vytvořená modifikace manažeru Bonito (© Pavel Rychlý) navíc umožňovala jednoduchým zadáním kombinace sociolingvistických a nářečních charakteristik vymezit subkorpus, v němž měla proběhnout aktuální vyhledávka.

Při přípravě KSK-dopisy byly testovány také možnosti morfologického značkování korespondenčních textů² (detailně k této

1 Korpus označený v práci [HLADKÁ a kol. 2005] KSK-dopisy je totožný s korpusem označeným v ČNK jako KSK-dopisy. V této monografii bude ve všech kapitolách jednotně užívána grafická podoba odpovídající ČNK., tedy **KSK-dopisy**.

2 Morfologicky značkována byla jen první polovina KSK-dopisy obsahující 1 000 dopisů. Ve zmíněné publikaci byla zveřejněna na CD1 pod označením KSKdopisy1. V této monografii bude ve všech kapitolách jednotně užívána grafická podoba **KSK-dopisy1**.

problematicke viz zde kapitolu 2). Pokus o automatickou či poloautomatickou analýzu se musel vyrovnávat s důsledky oscilace soukromých dopisů mezi spisovností a nespisovností, s teritoriálními jazykovými diferencemi odrážejícími pestrost územního původu pisatelů, s nestandardnostmi emocionálního a okazionálního výraziva, se zatemňujícími pravopisnými chybami apod. Pro značkování KSK-dopisy byl využit automatický morfologický analyzátor Ajka (© Radek Sedláček), vyvinutý na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity, a to v modifikované verzi schopné rozeznat řadu frekventovaných substandardních lexémů a tvarů. Použitím upraveného analyzátoru ale výrazně narostla míra koncovkové homonymie, takže se podstatně zkomplikovala ruční desambiguace korpusu. Po automatické analýze a náročné fázi ruční desambiguace zůstalo ještě cca 5 % slovních výskytů neoznačkováno. Část z nich byla následně doznačkována ručně, takže výsledný korpus je lemmatizovaný a opatřený morfologickými tagy z 96,6 %.

Detaily o metodice přípravy KSK-dopisy, tj. o sběru dopisů, jejich přepisu, korpusovém zpracování a značkování, ale též údaje o složení korpusu a manuál pro uživatele lze nalézt ve zmíněné publikaci [HLADKÁ a kol. 2005].

Poznámka ke zkušenostem s užíváním KSK-dopisy: Dosavadní zkušenosti prokázaly především užitečnost sociolingvistického a teritoriálního značkování korpusu korespondence. Kombinace frekvenčních jazykových dat s údaji reflektujícími determinanci sílu sociolingvisticky a dialektologicky relevantních faktorů umocňuje výpovědní hodnotu výsledků korpusových analýz (srov. zde kapitolu 4).

Podle ohlasu uživatelů je oceňována také paralelní prezentace korpusově zpracované a plné textové podoby dopisů. Umožňuje propojení metody frekvenčních analýz se studiem textů v jejich celistvosti, bez něhož se řada lingvistických analýz (stylistických, pragmalingvistických, ale i např. syntaktických, lexikologicko-lexikografických a dalších) neobejde. Je zřejmé, že takovouto paralelnost není možno z řady důvodů (mj. kvůli autorským právům) realizovat např. u velkých národních korpusů, tvorba malých speciálně zaměřených korpusů by s ní však měla počítat.

Jako poněkud sporné se naopak ukázalo morfologické značkování korpusů korespondence, a to z důvodů neadekvátní pracnosti jeho zavedení. Náročný postup zahrnující velký rozsah ruční práce by např. u rozsáhlejších korpusů nebyl vůbec realizovatelný. Navíc zařazení manuální složky zvyšuje riziko omylů. Pokus, který jsme realizací morfologického značkování provedli, lze sice považovat za prospěšnou zkušenost, mj. využitelnou pro rozvoj metodiky a nástrojů (polo)automatické analýzy korpusů mluveného jazyka, u nichž se asi nelze morfologickému značkování vyhnout, při korpusovém zpracování soukromé korespondence však doporučujeme od morfologického značkování upustit. Vzhledem ke zpravidla omezené velikosti korpusů korespondenčních textů lze při analýzách, pro něž jsou potřebné morfologické údaje, vystačit s užitím regulárních výrazů a s dodatečnou ruční probírkou vyhledávek.

3. Další korpusové zpracování soukromé korespondence

K výsledkům práce na KSK-dopisy patřilo mj. vytvoření metodického vzoru pro korpusové zpracování dalších korespondenčních textů. Tento model byl v modifikované podobě využit při přípravě sociolingvisticky označovaného Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany (2009), s jehož pomocí Lucie Rychnovská z FF MU sleduje vývoj skladatelovy češtiny na pozadí dobových jazykových a epistolárních norem (viz zde kapitolu 5). Podle stejného vzoru chystá paralelní korpus Smetanovy německy psané korespondence také Marek Nekula z univerzity v Řezně a obdobná metodika korpusového uložení dopisových textů bude užita i v rámci edičního a interpretačního zpracování korespondence Karla Havlíčka Borovského připravovaného pracovním kolektivem vedeným Robertem Adamem z Karlovy univerzity.

V roce 2010 jsme získali podporu Grantové agentury České republiky pro projekt (č. 406/10/0823), jehož hlavním úkolem bylo pokračovat ve sběru a korpusovém zpracování soukromých dopisů s cílem rozšířit dosavadní časově úzký záběr na celé 20. století. V současnosti je korpus soukromé korespondence 20. století před dokončením,

zveřejněn by měl být na počátku roku 2013 v podobě samostatně publikovaného CD a posléze by se měl stát i součástí Českého národního korpusu. Předpokládáme, že jeho materiál poslouží nejen lingvistům, ale i badatelům celé řady dalších odvětví, cenné informace může poskytnout např. pro výzkum tzv. historie všedního dne.

Korpus bude mapovat 111 let vývoje soukromého dopisu i českého jazyka, konkrétně obsáhne 2 000 dopisů z let 1902 až 2012. Zhruba jednu čtvrtinu budou představovat texty z první poloviny 20. století. Každý dopis bude stejně jako v KSK-dopisy reprezentovat jeden idiolekt. Z hlediska hodnot sociolingvistických parametrů (zejména co se týče věkového zastoupení pisatelů a také vztahu mezi pisateli a adresáty) je připravovaný korpus vyrovnanější strukturovaný nežli KSK-dopisy, v němž naprosto převažovaly kamarádkské dopisy mladých dívek. Tento rozdíl není dán jen snahou tvůrců korpusu, ale též vývojovými proměnami korespondenční komunikace.

Zpracování korpusu probíhalo podle vzoru KSK-dopisy, zásadnější difference (způsobené především specifiky materiálu z 1. poloviny 20. století) se týkaly pouze fáze sběru a přepisu dopisů. Obtížné bylo už samo získávání korespondence ze starší doby. Např. inzeráty v tisku se ukázaly jako zcela neúčinné, dopisy z antikvariátů a různých muzejních sbírek nebylo možno do korpusu zařadit, protože nesplňovaly striktně dodržovaná pravidla sběru (především pravidlo, podle něhož jsou přijímány jen takové dopisy, u nichž je možno získat písemné potvrzení pisatele, adresáta nebo jejich dědiců, že souhlasí s využitím korespondence pro lingvistické účely).

Problémy provázely i primární zpracování dopisů. Stará korespondence je pro majitele většinou cenná, takže dárce ke korpusovému zpracování často neposkytli originál dopisu, ale jen – mnohdy nekvalitní – kopii, jejíž následná digitalizace byla náročná. U starých dopisů se také obtížněji získávaly doprovodné údaje o pisateli, adresátovi apod. Komplikace přinesl i přepis dopisů, protože přepisovači disponující jinou životní a jazykovou zkušeností často neporozuměli věcnému obsahu dopisu nebo archaickým prvkům jazyka či písma. Ve fázi přepisu bylo nutno řešit i některé obecnější problémy, s nimiž jsme se při zpracování no-

vodobé korespondence pro KSK-dopisy téměř nesetkali. V korespondenci z prvních desetiletí 20. století se např. objevují dopisy pisatelů majících minimální zkušenost s psaným textem. Vyskytuje se v nich fonetický zápis mluvené podoby jazyka, zmatečná reflexe kvantity vokálů a především naprosto nepředvídatelná delimitace slov. V přepisech jsme se nakonec po konzultaci s odborníky z ÚČNK rozhodli ponechat autentickou podobu textů, tak jako jsme ji nechávali v dopisech z přelomu 20. a 21. století, avšak s jedním rozdílem. Opravovali jsme delimitaci slov, a to i anachronicky, takže např. v případech oscilujících na hranici spřežky jsme se řídili dnešními, ne dobovými pravidly. Původní podoba je však vždycky zachována ve vyvolatelném paralelním zápisu, na který bude i v korpusovém zpracování vždy viditelně upozorněno. Proč právě a pouze u delimitace slov jsme zvolili dvojí zápis? Jiné pravopisné nedostatky, chyby v kvantitě apod. může budoucí uživatel korpusu u starých textů v jednotlivých slovech předpokládat, a tudíž reflektovat ve formulaci korpusového dotazu. U delimitace slov tento odhad chybí, takže konkordanční vyhledávky by nemohly být s jistotou úplné.

Utváření Korpus soukromé korespondence 20. století není poslední aktivitou, které bychom se chtěli v oblasti korpusového zpracování soukromé korespondence věnovat. V budoucnu bychom rádi iniciovali korpusové shromáždění soukromých dopisů 19. století publikovaných v rámci různých edičních aktivit. V tomto případě by pravděpodobně nešlo o korespondenci zcela neznámých běžných pisatelů, výběr konkrétních textů zaměřený na zcela osobní, neformální korespondenci by však měl umožnit vytvoření zdroje kvalitativně srovnatelného s KSK-dopisy, z něhož by bylo možno vyčíst obdobné údaje o jazykovém úzu, jaké poskytuje KSK-dopisy o jazykové situaci zlomu 20. a 21. století.

4. Lingvistické využití KSK-dopisy

V ÚČJ FF MU se snažíme korpusy korespondenčních textů nejen vytvářet, ale také hledat možnosti jejich lingvistického využití.

Paralelně s přípravou KSK-dopisy proto vznikla celá řada dílčích analýz jeho materiálu, souhrnně prezentovaných v práci [HLADKÁ a kol. 2005] a v rozšířené podobě též v nepublikovaném habilitačním spise [HLADKÁ 2006]. Obě práce představily osobní dopisy jako pramen informací obtížně získatelných z jiných zdrojů, který může posloužit jako zajímavé východisko pro tradiční lingvistiku i pro řadu jejích novodobějších či pomezních subdisciplín. Nebylo by smysluplné opakovat zde výsledky už publikovaných analýz, připomeňme jen rámcově některá témata, jimiž jsme se dosud v rámci studia korespondence zabývali nebo se v současnosti zabýváme.³

Značná pozornost byla věnována např. využití korespondence pro získání statisticky průkazných údajů o současné teritoriálně, sociálně a funkčně podmíněné diferenciaci češtiny a vývojové dynamice relací mezi varietami národního jazyka (viz též zde kapitulu 4).

Dlouhodobě jsme sledovali a nadále sledujeme také lexikální rovinu textů KSK-dopisy. Ke specifickým rysům jazyka osobních dopisů patří především velká koncentrace lexémů přesahujících hranici neutrálního spisovného slovníku. Jedná se o jednotky obecné češtiny, teritoriálních i sociálních dialektů, dále o lexémy s příznakem emocionální expresivity (častá jsou hypokoristika z křestních jmen, deminutiva, ale i vulgarismy apod.), lexémy charakterizované funkčněstylovou příznakovostí (např. slova knižní, mnohdy užívaná s aktualizacím ironickým nádechem), různé kreativní okazionalismy testující „hranice a možnosti“ češtiny apod.

K problematice příznakového lexika, které tvoří v textech KSK-dopisy cca 10 % všech lexikálních jednotek, lze přistupovat z hlediska lexikologického, lexikografického, stylistického, sociolingvistického, psychologického a v neposlední řadě i jazyko-
věkulturního. Zaměřili jsme se na přístup lexikologicko-lexikografický. V oblasti lexikografické jsme po několika dílčích studiích (např. [HLADKÁ 2010]) připravili slovník příznakové slovní zásoby

3 Bibliografický odkaz uvádíme jen u prací vzniklých po roce 2006, tj. nezahrnutých do přehledů ve výše jmenovaných souhrnných pracích [HLADKÁ a kol. 2005] a [HLADKÁ 2006].

by korespondenčních textů, který je zamýšlen jako sonda testující teoretické i metodologické aspekty možného lexikografického uchopení tohoto specifického materiálu [HLADKÁ – MARTINCOVÁ 2012].

Pro účely současných i budoucích lexikologicko-lexikografických výzkumů jsme se studenty brněnské bohemistiky vytvořili též rozsáhlou databázi příznakových lexémů (a variant) obsažených v KSK-dopisy. Databáze obsahuje mj. abecední (i retrográdně řazený) registr všech hypokoristik z KSK-dopisy, dále seznam apelativních jednotek z KSK-dopisy, které nejsou zaznamenány v Slovníku spisovné češtiny (k doprovodným údajům v seznamu patří kontextová citace, frekvenční data, informace o výskytu v korpusech mluveného jazyka PMK a BMK a též o dosavadním lexikografickém zachycení v obecných nebo speciálních výkladových slovnících češtiny), samostatný registr anglicismů a seznam frazémů. Podobné seznamy jsme připravili též na základě excerpce dosud shromážděných e-mailů a SMS. V dílčích statích a konferenčních příspěvcích jsme tento materiál využili např. jako východisko pro analýzu slovo tvorby hypokoristik (viz zde kapitulu 3; též např. [HLADKÁ – MACHALOVÁ 2011]), univerbátů, dále pro studium pragmatických deminutiv, okazionální tvořivosti v jazyce [HLADKÁ v tisku (b)] apod.

Okrajověji jsme korespondenční materiál zkoumali také v souvislosti s popisem dopisového žánru a epistolárního stylu. Sledovali jsme např. časovou proměnlivost dopisových formulí [HLADKÁ 2012], specifika epistolárních konvencí v rodinné korespondenci [HLADKÁ v tisku (a)] apod. Pozornost jsme věnovali i transformaci dopisového žánru do podob, které přinesla elektronická komunikace.

Korespondenční texty se ukázaly být velice vhodným pramenem také pro studium genderových diferencí (ženy a muži mají ke korespondenci rozdílný vztah, upřednostňují jiné její funkce, používají jiné komunikační strategie, typy výpovědí i konkrétní výrazové prostředky) a řady dalších témat.

Není účelné představovat zde dosavadní lingvistickou reflexi materiálu KSK-dopisy v komplexnosti. Na závěr by však měla být

zmíněna ještě alespoň jedna oblast, v níž byly shromážděné korespondenční texty užívány možná nejvíce, a to vysokoškolská výuka češtiny. Brněnští studenti bohemistiky se s korespondenčními texty setkávají během celého studia. Podílejí se na sběru dopisů, osvojují si metodiku všech fází jejich korpusového zpracování a především se v seminárních, diplomových a disertačních pracích snaží pestrý a všestranně zajímavý korespondenční materiál, jehož „bonusem“ je čtenářská přitažlivost, analyzovat. Protože korespondence ve velké míře obsahuje dosud nepopsané nebo málo prozkoumané jevy, poskytuje práce s ní studentům pocit smysluplně vynaloženého úsilí. Podobné ohlasy máme i z jiných domácích a zahraničních univerzit, které s materiálem KSK-dopisy pracují (v roce 2012 byl např. užít při přípravě publikace, která bude sloužit výuce češtiny na univerzitě v Soulu).

5. Literatura

- Hladká, Zdeňka a kol. (2005): *Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-mail, SMS*. Brno: Masarykova univerzita.
- Hladká, Zdeňka (2006): *Současná soukromá korespondence. Korpusové zpracování a lingvistické využití*. Brno: Masarykova univerzita – Filozofická fakulta. [Nepublikovaná habilitační práce.]
- Hladká, Zdeňka (2010): Lexikální bohatství korespondenčních textů. In: Čmejrková, Světlá – Hoffmannová, Jana /edd./: *Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Nakladatelství Karolinum, s. 167–170.
- Hladká, Zdeňka (2012): Drahá, milovaná máti (r. 1905) – Čau mami (r. 2001). K pozdravu a oslovení v soukromé korespondenci 20. století. In: Rusinová, Eva /ed./: *Přednášky a besedy ze XLV. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, s. 55–68.
- Hladká, Zdeňka (v tisku (a)): K rodinné korespondenci. [Předneseno na konferenci *Čeština v pohledu synchronním a diachronním (stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český)* konané v Praze v roce 2011.]
- Hladká, Zdeňka (v tisku (b)): Využitelnost korpusů korespondence pro účely (nejen) slovtvorných analýz. [Předneseno na konferenci *Gramatika a korpus 2012* konané v Praze v roce 2012.]
- Hladká, Zdeňka – Machalová, Jana (2011): Leni, Lenčo, Leničko, ty moje

- sladká písničko. Osobní dopisy jako zdroj poznání hypokoristických obměn rodných jmen. In: Rusinová, Eva /ed./: *Přednášky a besedy ze XLIV. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, s. 40–51.
- Hladká, Zdeňka – Martincová, Olga (2012): *Slova v soukromé korespondenci. Lexikografická sonda*. Brno: Masarykova univerzita.
- Nickisch, Reinhard M. G. (2003): *Der Brief – historische Betrachtungen*. In: Höflich, Joachim R. – Gebhardt, Julian /edd./: *Vermittlungskulturen im Wandel. Brief, E-mail, SMS*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 63–73.